

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДУ О. КОНИСЬКОГО

Друга половина XIX ст., на яку припадає діяльність Олександра Яковича, була особливою добою в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другого – на думку дослідників, організаційного етапу – національно-визвольного руху в Україні. Важливо наголосити, що О.Кониський зі своїм неабияким потенціалом літератора і громадського діяча вийшов на арену суспільної діяльності тоді, коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило його подальшу причетність до національного відродження.

Рання скрута наклала свій відбиток на весь його подальший спосіб життя. В одній із перших біографій майбутнього письменника зазначалося, що на формування його світогляду великий вплив мав дід по матері – священик Корній Малинка – „сей старий козак в рясі”. Ще на один факт, який помітно вплинув на становлення характеру молодого Кониського, натрапляємо в його спогадах: „Я пам’ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотно суверток синього паперу – то і була „История руссов”¹.

Духовним учителем Кониського став Дмитро Павлович Пильчиков (1821-1893), колишній учасник Кирило-Мефодіївського братства (в 1846-1864 роках викладач історії в Полтавському кадетському корпусі. – О.М.)². Йому завдячував Кониський не лише у впливі на формування свого світогляду, а й прихильності до національного відродження українства³. Д. Пильчиков познайомив його з рядом своїх колег по братству, зокрема з П. Кулішем, який уперше прибув до Полтави у травні 1860 р.⁴ і спілкування з яким сприяло формуванню суспільно-політичних та наукових поглядів молодого людини. Взаємини О. Кониського з П. Кулішем з того часу і до кінця XIX ст., як зазначалося, носили суперечливий характер. Обидва діячі були протилежними, до певної міри, полюсами в тогочасному суспільному житті. Це були люди різних поколінь, уподобань, різного характеру, освіти, що й приводило їх до протилежних позицій⁵.

Як переконаний прихильник національного відродження Олександр Якович обурювався співпрацею П. Куліша з „Вестником Западной и Юго-Западной России” К. Говорського – реакціонера, людини, вороже налаштованої проти всього українського⁶. Намагання з’ясувати вчинок П. Куліша привело до нових непорозумінь. Виявилось, що П. Куліш друкував свої твори поряд зі статтями М. Юзефовича, причетного до ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства. Більше того, від В.В.Тарновського стало відомо, що П.Куліш під час свого перебування „в Києві відвідав Юзефовича й давно відновив з ним дружні зносини й переписку”⁷.

У листах до Олександра Яковича П.Куліш, виправдовуючись, зазначав, що К.Говорський не вчинив нічого такого проти нього і він буде продовжувати з ним співпрацювати, разом з тим нарікає, що „Основа” йому нічого не заплатила за публікації, і що за напруг журналу К.Говорського він не відповідає, а пише згідно зі своїм сумлінням і нічого такого проти українців не писав⁸. О.Кониський розумів, що на співробітництво П.Куліша спонукали фінансові клопоти. Ставши на шлях заробіткової праці, амбітний і розумний Пантелеймон Олександрович знаходив не тільки аргументи на своє виправдання, але й переконував знайомих у необхідності таких вчинків.

Нове обурення О.Кониського викликало рішення П.Куліша вступити на службу у Варшаву на посаду директора департаменту народної освіти. З точки зору української громадської думки, якої вірно дотримувався О.Кониський, це вже був далеко серйозніший промах, ніж співробітництво в „українофобському органі”⁹. У вересні 1865 р. О.Кониський познайомився в Петербурзі з М.Костомаровим (1817-1885), який повідомив, що П.Куліш на своїй посаді у Варшаві обстоює думку про навчання в народних школах в районах з українським населенням російською мовою. М.Костомаров просив О.Кониського відвідати Варшаву та переконати П.Куліша змінити свої позиції на користь української мови. Після варшавської зустрічі О.Кониський писав: „Коли

Куліш довідався моєї думки про його перехід на службу в Варшаву, він почав говорити, що молоде покоління зовсім не розуміє напрямку, в якому він іде і тому дивується, чому він служить у Варшаві. Навівши багато історичних факторів, він доводив мені майже зовсім протилежне до того, що я та інші чули від нього в 1860 р. Найбільше мене здивувала зміна поглядів на козацтво ...”¹⁰. О.Кониського глибоко вразила така „обрусительська” позиція П.Куліша та відношення до козацтва, після чого він неодноразово звертався до цієї теми у своїй творчості, особливо в оповіданні „В гостях добре, дома ліпше”¹¹.

Разом з тим П.Куліш з повагою ставився до Олександра Яковича як письменника, цінував його любов до українського народу, звичаїв і обрядів, визнавав організаторський талант. Він запропонував О.Кониському співпрацю в „Основі”, познайомив з редактором „Чернігівського Листка” Л.Глібовим, редактором „Слова” Б.Дідицьким та іншими. В одному з листів до Олександра Яковича він писав: „Хотів би й краще за Вас озватися, та не зумів... Спасибі Вам за вірші, котрі Ви до мене написали. Присилайте найбільше новинок про наш край.... Присилайте вісті на моє ім'я...”¹².

Особливо стала в пригоді О.Кониському співпраця з П.Кулішем, коли він писав свою монографію про Т.Г.Шевченка. Гостро критикуючи Пантелеймона Олександровича в суспільно-громадських питаннях, він неодноразово звертався до нього як до авторитетного джерела, знавця шевченківської творчості¹³.

Віщення взаємин О.Кониського з П.Кулішем свідчить, що Олександр Якович належав до передових діячів, які навіть у тяжкі часи національної неволі твердо стояли на українських засадах і брали активну участь у суспільно-політичному житті.

Система поглядів О.Кониського на життя, природу і суспільство формувалася під впливом спілкування з І.Франком на фоні суспільно-історичної та світоглядної ситуації в Україні кінця XIX ст. Це був період, коли Україна, втративши ознаки державної незалежності, стала розділеною між Російською та Австро-Угорською імперіями, а насильницьке розчленування українських земель суттєво позначилося на загальній світоглядній обстановці в Україні, а також на творчості представників української інтелігенції¹⁴.

Познайомилися вони влітку 1884 р., коли О.Кониський перебував у Галичині. Наслідком розмови, яка між ними відбулася, став лист від 7 жовтня 1884 р. У ньому Олександр Якович повідомляв про наступне реформування часопису „Зоря”*, при якому редакція повинна „пильнувати якомога біля чистоти мови” та „вважати найголовнішим завданням давати перше місце національному питанню, так щоб усі белетристичні і наукові твори були пронизані націоналізмом в широкому погляді”¹⁵.

У листі-відповіді І.Франко писав: „... познайомившись з Вами так близько, зійшовшись з Вами так суцільно і по головним провідним ідеям політичним, соціальним і літературним, і по питанням о тих шляхах, якими б ті ідеї найкраще треба засаджувати і плекати на нашій національній ґрунті (виділено нами. – О.М.), я досі нічого не писав до Вас і не зміг хоч письмом, коли вже не живою бесідою, піддержати і розвивати те знайомство, котре належить до найкращих в моїм житті ...”¹⁶.

Як видно з наведеного листа і подальшого спілкування двох видатних представників українського національного руху, то був період формування філософії реалізму і поступу І.Франка, який так плідно позначився на світорозумінні і світосприйманні навколишньої дійсності Олександром Яковичем. Адже філософія реалізму, або філософія дійсності, яка впливала з творчості І.Франка, мала свої, переконливі для О.Кониського, особливості. По-перше, дійсність розглядалася в ній як буття антропоцентричного світу, тобто не матерія, не дух, бог та інше, а те у світобутті, що відкрила людина і від чого починається її пояснення світу. Саме елементи антропоцентризму були характерними для художньої творчості О.Кониського. По-друге, це специфічне розуміння ним світоперетворення, яке І.Франко називав теорією поступу, у центрі якої стоїть не питання про те, що у світі усе міняється, а про те, що міняється на ліпше чи гірше для людей. В цілому світовий прогрес, за розумінням І.Франка, є своєрідний перелив „хвиль” від „центру” до „центру”. Проблема полягає лише в тому, щоб правильно пізнати значущість „хвиль”, що йдуть від різних центрів, і скерувати їх діяльність у напрямку, корисному для людей. Розробкою вчення про поступ І.Франко, завершивши становлення української філософської думки, щиро ділився з друзями, яку він наполегливо пропагував у своїх публікаціях, доводячи її до рівня теорії світорозуміння¹⁷.

У подальшому своєму листуванні, вирішуючи повсякденні питання видавничого характеру, вони неодноразово поверталися до визначеної проблеми, наголошуючи при цьому на важливості вивчення української мови („доброї мови“), галицького українофобства та українофільства, москвофілів і народовців, „обрусительства” і вербування українських учителів у Галичині для служби на Холмщині й на Підляшші. Бажаючи внести свій посильний вклад у вирішення цих світоглядних проблем, Олександр Якович писав І.Франку: „Ви даремно й питаєте у мене, чи стану я допомагати Вам своїми працями. Авжеж стану; певний, що не одмовлять і Левицький, і Маяченець, і Уманець, і інші”¹⁸.

Переїхавши до Києва у 1872 р., О.Кониський прикладає немало зусиль для об’єднання прогресивної наддніпрянської та західноукраїнської інтелігенції заради активізації розвитку єдиної української культури і науки, перетворення галицьких часописів „Правда” і „Зоря” на загальноукраїнські літературні та суспільно-громадські засоби масової інформації, які стали відомими усій Україні і де друкувалися письменники з усіх її кутків. У контексті зазначеного Олександр Якович усю свою енергію організатора і переконаного прихильника українського національного руху спрямовував на те, щоб, як він писав, „розворушити” національну інтелігенцію, спрямувати її до активної праці, творення рідної літератури, пропаганди просвітництва й демократичних ідеалів¹⁹.

Високо оцінюючи оповідання і нариси О.Кониського з народного життя, назвавши їх „артистично найціннішими”, І.Франко писав про те, що особистий вплив і різностороння праця Олександра Яковича немало зробили для становлення і розвитку українського національного руху, сприяли поширенню його світоглядних проблем.

Справді, як свідчить літературна спадщина, Олександр Якович був автором різних художніх жанрів: поезії, оповідань, романів, повістей, нарисів, критичних оглядів, рецензій, споминів тощо, але при цьому завжди визнавав пріоритет своєї публіцистики, її оперативність, наближеність до повсякденного життя, здатність своєчасно впливати на сприйняття людиною навколишньої дійсності²⁰.

Що стосується формування наукових поглядів О.Кониського, то їх становлення пов’язане з вивченням та підготовкою до друку нарисів з біографії Т.Г.Шевченка. Ця праця після 10 років осмислення автором джерельної бази, завершилася монографією „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”. У передмові до книги Олександр Якович писав: „Життя Т.Г.Шевченка інтересувало мене до високого ступеня, а проте до року 1891 не приходило мені ніколи на думку взятися до написання його життєпису. Спонукало ж мене до праці, що нині подаю, от що: коли року 1891 стало знати, що справу реорганізації Товариства ім. Шевченка на Товариство Наукове можна уважати доведеною до здійснення, я бажав, щоб першим виданням зреформованого Товариства була можливо повна, докладна життєпись патрона Товариства, написана рідною його мовою”²¹.

Варто підкреслити, що сприяла цьому надзвичайно важлива подія, пов’язана з організацією збору коштів на купівлю у Львові друкарні для новоутвореного Товариства ім. Шевченка, до якого були причетні О.Кониський, Д.Пильчиков, С.Милорадович та М.Жученко. У 1889 р. за ініціативою Олександра Яковича, з метою скасування комерційної діяльності, його було перетворено в Наукове товариство імені Т.Шевченка [22], яке після смерті О.Кониського отримало за його заповітом ще 10 тисяч карбованців²³. Цей заповіт дружина О.Кониського намагалася оскаржити 23 лютого (8 березня) 1910 року в Київському окружному суді на що отримала відмову²⁴.

Під час написання монографії перед автором стояли дві проблеми щодо висвітлення постаті Т.Г.Шевченка. Одна з них полягала в тому, що в Наддніпрянській Україні велася плідна і послідовна робота по збиранню та публікації спадщини поета і художника, його біографічних матеріалів, дослідження окремих періодів та епізодів життя. Друга – пов’язана з тим, що в Галичині його спадщина стала виразником політичної боротьби, бо різні партії та їх діячі інтерпретували світогляд поета відповідно до мети власної політичної діяльності. Причому судження були полярними – від піднесення постаті „батька Тараса” в ореолі мало не біблійного національного пророка до політичної радикалізації поета в душі громадівського соціалізму²⁵.

Олександр Якович успішно справився з поставленим завданням, ретельно вивчаючи величезну спадщину поета. Упродовж п’яти років він збирав матеріали, їздив по селах, де перебував Т.Г.Шевченко, місцях заслання, використав автобіографічні відомості з

творів поета, дані церковних архівів сіл Моринці і Кирилівка, пов'язаних з дитинством Тараса, спогади родичів і односельчан, друковані матеріали [26]. Глибокий науковий пошук був високо оцінений сучасниками. І.Франко з цього приводу писав: „Він зібрав увесь доступний йому матеріал, об'їхав рідні сторони Шевченка, порозпитував сотні людей, постягав листи, спомини, урядові документи, старі газети і т. ін. І на основі сего написав дуже гарну і докладну книжку про Шевченка, найдокладнішу з усіх, які досі були присвячені життю великого українського Кобзаря”²⁷.

Праця над створенням біографії великого сина українського народу була необхідною і високопатріотичною справою для розвитку української культури. Тим більше, що вона відбувалася в умовах утисків і урядової заборони з боку Російської імперії. Валувеський циркуляр (1863 р.), Емський указ (1876 р.), урядова інструкція 1881 р. не тільки забороняли українську мову, а навіть вимагали нещадно викреслювати з російськомовних текстів слово „Україна”, замінюючи його принизливим „Малоросія”²⁸.

Вивчення джерельної бази, опублікованих матеріалів, монографічної літератури, присвяченої Т.Г.Шевченку, формували суспільно-політичні погляди Олександра Яковича. Життя і діяльність поета, його історична постать, характер, вдача, психологія творчості, здібності художника були яскравим прикладом безкорисливого служіння українському народові й рідній землі, а тому, дрібниць у біографії Т.Г.Шевченка для О.Кониського не існувало. Кожен період поета дослідник подає ґрунтовно, відкидаючи незначне, другорядне та зосередившись на з'ясуванні особливостей духовного світу, чинників внутрішнього життя, оточення, в якому відбуваються події, побутової обстановки, пейзажу, зв'язках з іншими людьми²⁹.

Система поглядів на природу, як складова світогляду автора монографії, проявляється у першій главі „Дитинний вік Тараса Шевченка”, в якій подається характеристика місцевості Звенигородського повіту, де „зустрінете гарну долину між горами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу країни, середньої між степовою і лісовою... тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-зелений килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що ... лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюбства між людьми”³⁰.

Так поступово від загальної ідеалістичної картини зображення навколишньої природи автор переходить до позитивіського висвітлення оточення поета: „... в сьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка, яких довіку не забуде український народ; доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя народу, бо ймення сих сіл навіки нероз'єднано зрослося з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що став на сторожі біля нашої національності”³¹.

Аналіз творчості Олександра Яковича свідчить, що інколи він не досягав успіху саме тому, що неодноразово використовував белетристику з пропагандистською метою, а для популяризації своїх „рятівних” ідей, які мали поліпшити гірке життя селянина, приносив у жертву художню сторону [32].

Конкретизуємо досліджувану проблему і розглянемо вплив діяльності О.Кониського як громадського діяча на формування його світогляду.

Система поглядів Олександра Яковича, як вона вимальовується з численних праць, включаючи белетристику, поезію, епістолярій, критично-літературні праці, публіцистику, дуже близька до тих світоглядних засад кирило-мефодіївців, що їх окреслили брати М. і О.Грушевські. До неї треба, насамперед, зарахувати народництво О.Кониського і його щире переконання в тому, що інтелігенція повинна йти до народу. В одній зі своїх критично-літературних праць він, до речі, писав про головне завдання українського письменства: „Зблизитись з народом, пізнати і просвітити його”³³. Не відкидаючи необхідності соціального визволення селянства (як і більшість інтелігенції цієї доби, О.Кониський отожднював хліборобів з народом), як письменник він вважав, що шлях до жаданої волі лежить через освіту, поширення культури поміж простих людей. Він впевнений „... що кожен громадянин повинен працювати задля народа, повинен справляти громадську роботу таку, яку сам собі вибере, яка більш йому до

вподоби”³⁴. Як і братчики, він був певний, що до реалізації їхніх намірів справа дійде нескоро, і пришвидчувати її теж не бажано. Звідси недовіра до радикальних та соціалістичних закликів, які збивали людей з довгого, але певного шляху.

Отже, культурницькій роботі О.Кониський надавав перевагу перед політичною діяльністю. Це узгоджується з поглядами цілого руху громадівців. „Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства українське народництво спочатку знімає із своїх програм політичний момент. У цій стадії національний рух на Україні був ще „українофільським”, він зосереджувався в інтелігентних колах – „громадах”, які проводили, в межах можливого, культурну роботу, але не мали тісного зв’язку з корінним народним життям”, – писали автори „Українського питання”³⁵.

Питання про характер діяльності „громади” у різний час розв’язувалося по-різному, але наприкінці ХХ ст. на порядок денний знову було винесено проблему, яка причетна до формування світогляду О.Кониського. Нам здається, що висновки про нереволуційний, консервативний характер цього руху, вочевидь, хибні. З якого б дива тоді правлячі кола Росії так люто переслідували тих, хто віддавав свої сили поширенню освіти рідною мовою, розвитку культури, відкривав недільні школи та створював підручники для них? Аналізуючи цю рису, незмінно властиву імперському правлінню, В.Сарбей слушно зауважив: „навчання українською мовою визначалося як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися „у сепаратистських задумках, ворожих Росії”³⁶. На нашу думку, буде справедливо до рис, притаманних світогляду О.Кониського, віднести і цілеспрямований напрямок його думок і вчинків. Він справді був таким, хоча й не виявлявся у радикальних чи екстремістських діях. Важко не погодитися з М.Гончаруком, котрий так писав про суть громадянської позиції Олександра Яковича. „Разом з іншими визначними представниками „свідомого українства” (І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, М.Лисенко) своєю непомітною, але наполегливою і послідовною „культурницькою” діяльністю („каганцюванням”) він будив національну свідомість українського народу, його історичну пам’ять й творчу енергію, підносив його культуру”³⁷.

Чим же були для О.Кониського український народ, нація, національна ідея? Відповідь на це питання можна отримати з його поезії „Моє бажання”, „Молитва за Україну” та ін. Незаперечним є той факт, що О.Кониський перебував під впливом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, а саме „Книги буття українського народу” М.Костомарова³⁸. В „Русалці” за 1866 р. він пише: „Ніч перед Тарасовим вівтарем висвятила мене на чоловіка, відчинила мені двері в нашу святу-святих. Там я побачив вперше сущі наші святощі, наш народний „ковчег завіту”. Із його я затвердив той символ нашої віри, який досі ісповідаю. Вже певна річ, що з тим Богом, з тим символом піду я і на вічний спочин”³⁹. Ці рядки наскрізь пройняті божественним розумінням нації, нації-символу, нації-Бога, а національною Біблією не лише для О.Кониського, а й для всієї України став „Кобзар” Шевченка.

У другій половині ХІХ ст., в епоху позитивізму, таке світобачення не могло залишатися сталим. В українській культурі, як і в усіх інших, відбувся перехід від християнського до національного, а точніше, поділяючи погляди В.Гориславця⁴⁰, національно-секулярного світогляду. На думку О.Забужко, цей перехід „необхідно ознаменований фазою „національного месіанства” – фазою досекулярного націоналізму, на якій національне самопізнання має ще не так філософсько-рефлекторний, як переважно емотивний неопозитивістський характер”⁴¹. У світлі зазначеного, О.Кониський постає як проміжна ланка між двома етапами розвитку національної ідеї. На ньому власне і закінчується перший, досекулярний етап її, в якому „його (Кониського) патріотизм значається головню в платонічній націоналізмі”⁴². Уже через кілька років у О.Кониського з’являється інше бачення проблеми нації – реалістичне, чи то навіть позитивістське (введення в обіг поняття „соціальний націоналізм”). У такому законсервованому стані воно слугувало повсякденному опорі русифікації. І в цьому сенсі національна ідея, за О.Кониським, сконденсовано виражена в його статті „Український націоналізм”, свідчить про особливості його світогляду „... що стара Росія вмерла! Що Росію темноти, канцелярської тайни, Росію кріпацтва і бюрократії, Росію неволення духу, слова і життя, Росію яремної неволі „закидали шапками” під Севастополем, біля Чорної річки і де-інде підчас кримської баталії, що ту стару „московську” Росію забрав з собою в могилу Микола, а син його привів Росію нову, без

кріпачтва, вільну, європейську Росію. У кожного з нас жила, кожного гріла і живила певна надія на поблизку, ясну будучину.”⁴³.

Ще одна важлива й актуальна для осмислення світогляду О.Кониського складова системи ідейно-політичних його поглядів – властивий йому націоналізм. Саме він, як відомо, і розвів Олександра Яковича і М.Драгоманова по різні боки барикади⁴⁴. У палкій і повчальній полеміці Б.Грінченка і М.Драгоманова, останній досить різко висловлювався про творчість О.Кониського. Ми нарахували чотири таких відгуків і вважаємо, що вони несправедливі. Не можна докоряти людині, за те, що в російській імперії не були створені умови для розвитку і вдосконалення публіцистичних задатків. Якщо художня література ще сяк-так просочувалася крізь цензурні перешкоди, то публіцистика була взагалі заборонена. Та й де можна було публікуватися, коли в державі не існувало жодного україномовного видання. Проте, прочитавши листи М.Драгоманова до кінця, з’ясуєш, що його незадоволення викликали не так художні твори О.Кониського, як його „українофільський” патріотизм та націоналізм⁴⁵.

У контексті зазначеного що ж розумів під націоналізмом О.Кониський? Для нього була „то любов народу до тих прикмет своєї народності, котрими він одрізняється од інших народів; то природний потяг народу обороняти ті прикмети од впливу чужої народності, розвивати їх, щоб жити в тих формах, в яких вивела його на арену природа й історія”⁴⁶. Як бачимо, у цьому означенні немає нічого, чого б ми мусили не визнавати навіть сьогодні. Це не був, природно, націоналізм у розумінні, скажімо, Д.Донцова. Останній, навпаки, підкреслював: „Для демократів ідеалом патріотизму були сім’я (Ю.Липа), хутір (Куліш), громада (Драгоманов), „рідна сторонька”, рідний український Прованс, для касти вищої – „патріа козекорум”, власна отчизна, відрубна від чужих збірнот, стоячи понад окремими частинами організму”⁴⁷. Націоналізм О.Кониського, на нашу думку, значно ближчий до поглядів тих демократів, що їх називав Д.Донцов. Хіба що в ньому більше прагнення до окремішності, гостре і точне відчуття її.

За умов, коли монархічна Росія посилювала русифікаторську політику і гальмувала розвиток української мови, літератури, освіти, мистецтва, преси, всього того, що становить сукупність духовності народу, О.Кониський обрав своїм ідейним кредо захист природних прав рідного народу, який потерпав від реалізації шовіністично-імперської державної політики. Проте в цілому таке українолюбство не стало ідеологією і соціальною практикою національного шовінізму, який є проповіддю національної виключності й вишості, розпалює недовіру й ворожнечу між народами. О.Кониський прагнув до того, щоб реалізувати священне право українства бути вільним і рівним серед інших народів: „Відносини до всіх народностей однакові. Україна-Русь – однаково з усіма народами має право уладнатись, по своїй уподобі”⁴⁸. О.Кониський у статі „Освіта на західно-південній Україні” (1887 р.) підкреслив своє світоглядне відношення до мовного питання, зазначаючи, що „від часу знесення кріпачтва і донині найважливішою і найголовнішою потребою була, є і довго ще буде освіта народна на народній мові”⁴⁹.

Черговий великодержавно-шовіністичний наступ російського царату доби урядової реакції 1880-х рр. сприяв посиленню національної тенденції в українському русі. І на цьому тлі не можна не помітити, що О.Кониський в силу своїх переконань виступив послідовником національно-демократичних ідей, які за тих обставин мали виразну історичну перспективу. Він вбачав шлях розвитку українства не в орієнтації на „космополітичні”, „універсальні” цінності, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. „Націоналізм” цього видатного українського народолобця являв собою не проповідь національної виключності, а патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму⁵⁰.

Далі перенесемо акцент, власне, на аналіз змісту і форми критики літературного жанру, завданням якого є розгляд, тлумачення і оцінка літературних, мистецьких або наукових творів, в якому проявився світогляд О.Кониський, а саме – щодо її завдання, ролі, функцій у формуванні особистості. У листі до І.Франка від 28 березня 1885 р. О.Кониський завдання критики формулював так: „Я не розумію письменство без критики,

але критика, як і рецензія, повинні розбирати ідеї, факти, висновок автора, а не його самого”⁵¹. У світлі зазначеного аналіз ідей в художньому творі є результатом розуміння його як форми ідеологічної свідомості, а це нерідко призводить до ігнорування естетичної вартості мистецького витвору.

Ще одне завдання критики – накреслювати перспективи розвитку, вказувати на прогалини, на які мав би звернути увагу автор, тобто організувати творчий процес. Це завдання О.Кониський не лише декларує, а практично виконує⁵². Однією з головних функцій критики, вважає він, є контрольна функція: творча робота „без критики – се все одно, що банк без контролю”, без якого „поміж іншого легко збочують з прямого шляху, починають хорувати самолюбством, не признають за собою помилок, найскромнішу указку на їх помилки вважають образою для себе”⁵³. Отже, О.Кониський, якщо йти за класифікацією Ю.Шевельова, є представником „критики нагляду”, бо „...наглядова критика, хоч як вона часом потрібна, здебільшого приносить більше шкоди, ніж користі”⁵⁴. Шкода, за Ю.Шевельовим, полягає в примірюванні кожного нового твору до усталених зразків і вимог, а це і є певна партійна заангажованість такої критики. У О.Кониського ж „наглядова критика” швидше орієнтує, ніж вимагає, вона є тільки одним боком цього стилю критики, якщо не первісно-наївною її формою. Є ще один аспект цієї проблеми. Ю.Шевельов пише: „Критики наглядного типу можуть бути людьми обдарованими і талановитими, але їхня діяльність забувається, як тільки відійде в історію та короткотривала суспільна ситуація, в якій вони посідали певну партійну позицію”⁵⁵.

О.Кониський надавав критиці відповідальну роль, убачаючи в ній ще й ту силу, яка здатна не тільки виховувати особистість, але й підносити її світогляд, розум і почуття⁵⁶. Він писав, що критика має не тільки стати знаряддям виховання творчої людини, а й застерегти її від нетерпимості, draжливості й фанатизму: „Вже нічیه більш діло, як не критики, спинити натовп, а головна річ – образумити публіку, показати їй, що не все те золото, що блищить, не все те сила, що гукає про себе”⁵⁷. Разом з тим просвітительські тенденції естетичної концепції як світосприйняття, по О.Кониському, стають причиною того, що відбувається певною мірою ототожнення загальних функцій критики, а також становище що часто призводить до розмивання меж жанрів художньої творчості⁵⁸.

Суперечливість світогляду О.Кониського полягає в тому, що в цілому його виняткова праяздатність, яка вимірювалася передовсім факторами кількості опублікованих творів і мала все ж таки вторинне значення, поступалася їх якості – основній мірі мистецького таланту, і йому не завжди вдавалося привести їх до відповідної гармонії. Перебуваючи постійно у вихорі публіцистичних боїв, зазнаючи неодноразових поразок, він продовжував добровільно виконувати обов’язки організатора різних культурно-громадських і наукових справ, завжди відчуваючи брак так необхідних для творчої праці часу, зосередженості і спокою, що в цілому і відповідало його світогляду⁵⁹.

Отже, формування світогляду О.Кониського було пов’язане з активним самовизначенням в умовах сімейного виховання, на яке великий вплив мали його дід і батько, а також система принципів, знань, ідеалів і цінностей, поглядів на сенс і мету життя, котру він запозичив у свого духовного учителя Д.Пильчикова, П.Куліша, І.Франка та інших⁶⁰. Теоретичною основою світоглядних концепцій Олександра Яковича стали „теорія поступу” І.Франка та підготовка до друку і осмислення джерельної бази монографії про великого Кобзаря. Світоглядну структуру О.Кониського довершувала його діяльність як громадського діяча, що виховувала глибокі переконання, оскільки саме вони з’єднували думку з дією, втілювали ідеї у практичні наслідки. Такими були громадська робота, становлення як прихильника української національної ідеї, властивий йому український націоналізм, національні тенденції в українському русі та аналіз ідей художньої критики. Як бачимо, у визначених чинниках формувалася не тільки світогляд, а й особистість О.Кониського з його переконаннями і життєвими установками.

Таким чином, досліджені матеріали про життєвий шлях О.Кониського засвідчують, що своєю творчою працею він дбав, щоб Галичина разом з Наддніпрянською Україною стали місцем, де спільними зусиллями розвивалося українське національне життя, творилися українські національні цінності для потреб усієї України, її народу, щоб духовні зв’язки між двома розділеними чужим кордоном частинами українських земель зміцнювалися, витворюючи єдину національну культуру, єдину політичну думку і єдиний політичний ідеал. Як один із провідних діячів Наддніпрянщини Олександр

Якович, пройшовши особисто тернистий шлях, сповнений труднощів і поневірянь, своєю повсякденною працею допомагав українському народові збагнути, що соціальна і національна справедливість можлива лише в умовах самостійності, бо все багатство в Україні належить чужинцям. Своїми художніми творами він стверджував, що соціальне визволення неможливе без національного, що український народ стане свідомим своєї єдності, тільки витворюючи спільні цінності, національну історію і тільки власною працею дійде до розуміння необхідності возз'єднання української нації в єдину державу.

Джерела та література:

1. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 109.
2. Іваненко М. З життя О.Я.Кониського // Україна. – 1929. – Березень-квітень. – С. 65-69.
3. Стещенко І. Лист Пильчикову М. // ЦДІАУК. – Ф.2047. – Оп.1. – Спр.1029. – Арк.1.
4. Бернштейн М.Д. Журнал „Основа” і Український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 20.
5. Куліш П. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.1: Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є.К.Нахліка; Ред тому М.Д.Бернштейн. – С. 674, 687, 717.
6. Житецький І. Куліш і Костомаров // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 43.
7. Киевская старина. – 1901. – Т. 74. – С. 52.
8. Куліш П.О. Лист до Кониського О.Я. від 30. XI. 1862 // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.79. – Арк. 1.
9. Антонович М. П.О.Куліш і О.Я.Кониський // Український історик. – 1970. – № 1-3. – С. 45.
10. Там само. – С. 48.
11. Кониський О. В гостях добре, дома ліпше. З життя рускої еміграції // Зоря. – 1885. – № 8. – С. 85-88; № 9. – С. 97-102; № 10. – С. 109-113; № 11. – С. 121-125; № 12. – С. 133-137; № 13. – С. 145-149; № 14. – С. 161-166; № 15-16. – С. 177-180. – № 17. – С. 193-195; № 18. – С. 205-207; № 19. – С. 217-219.
12. Лист П. Куліша від 27.X. 1860 // Нова Україна. – 1923. – Ч. 10. – С. 139.
13. Куліш П.О. Листи до Кониського О.Я. 1890 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.18. – Оп.1. – Спр.194. – Арк. 34.
14. Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 15.
* „Зоря” – літературний журнал, що виходив у Львові в останній чверті XIX ст.
15. Кониський О.Я. 17 листів до Франко І.Я. рр.1884 і 1885. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1603. – Арк. 273.
16. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 84.
17. Франко І. Молода Україна. – Вінніпег, Ман.: Накладом „Руської книгарні”, 1920. – Ч. 1.: Провідні ідеї та епізоди. – 1920. – С. 89-90.
18. Возняк М. Тринадцять листів Ів. Франка до Ол. Кониського // Життя й революція. – 1927. – № 4. – С. 86.
19. Волинський П. Олександр Кониський та його повісті // Кониський О. Юрій Горovenko. Хроніка з смутного часу. – К.: Сяйво, 1928. – С. 21-22.
20. Комар М. О.Яковенко. Фотографії з старого мого альбому // Зоря. – 1886. – Роч. 7. – С. 417.
21. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., познач. В.Л.Смілянська. – К.: Дніпро, 1991. – С. 24.
22. Загальні збори членів львівського Товариства імені Шевченка // Діло. – 1892. – Ч. 50.
23. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5.
24. Шраг І. Лист до [Наукового Товариства ім. Шевченка] 25.II./10.III. 1910 р. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.120. – Арк. 1.
25. Смілянська В. Біограф та його „Хроніка” // Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – С. 7.
26. Кониський О.Я. Матеріали про життя Т.Г.Шевченка зр. 1893 р. Уривки збірки, квитанції, газетні вирізки. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 14.
27. Франко І. Про житє і діяльність Олександра Кониського. – Львів: Видавництво товариства „Просвіта”, 1901. – С. 35.
28. Чередниченко В. Передмова // Кониський-Перебендя О.Я. Твори: В 4 т. – Полтава: Друкарня спілки споживчих Товариств. – 1918. – Т. 1. – С. 12.
29. Кониський О.Я. Записна книжка витрат, стану здоров'я та інше. 1894. Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 69-70.

30. Кониський О. Дитинний вік Т.Г.Шевченка, критико – біографічний нарис // Записки НТШ. – 1892. – Т. I. – С. 88.
31. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – С. 88-89.
32. Кониський О. Юрій Горовенко: Хроніка з минулого часу: Повість / Ред., вступ. ст. та прим. П.Волинського. – К.: Сяйво, б.р. – 194 с.
33. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
34. Кониський О. З життя в Полтаві: Частина з моїх споминок // Правда. – 1890. – Т. 2. – Вип. 5. – С. 108.
35. Українське питання / Пер. з рос, упоряд., перед, та примітки М.С.Тимошика. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. – С. 95.
36. Сарбей В.Г. Національне відродження України. – К.: Видавничий Дім „Альтернатива”, 1999. – С. 188. („Україна кризь віки”. – Т. 9).
37. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 23.
38. Гончарук П.С. Кирило-Мефодіївці і українське слово // Слово і час. – 1996. – № 1. – С. 20.
39. Перебендя. [Кониський О.]. Пам'яті великий. В роковини смерті Тараса Шевченка // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
40. Гориславець В. Біля витоків народницької історії літератури // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 52.
41. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К.: Основа, 1993. – С. 48.
42. Авдикович О. Огляд літературної діяльності Олександра Кониського. – Перемишль: Коштом автора, 1908. – С. 23.
43. Кониський О. Український націоналізм // Правда. – Роч. 8. – Ч. 14. – С. 566-568.
44. Гридень К. З недавнього минулого. Матеріали до життєпису Олени Теліги // Вежі. – 1948. – Ч. 2, Зош. № 1. – С. 32.
45. Грінченко Б. – Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: НАН України Інститут української археографії, 1994. – С. 215, 226, 260, 262. (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст.)
46. Цит. за: Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи і постаті // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 9. – С. 21.
47. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Видавництво „Відродження”, 1991. – С. 259-260.
48. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 6.III.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 16 зв.
49. Кониський О.Я. Огляд стану освіти на Україні. [1888], Автограф // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.77, Оп.1. – Спр.23. – Арк. 2.
50. Кониський О. Лист до Терлецького О.С. від 24.VII.1875 // ЦДІАЛ. – Ф.663. – Оп.2. – Спр.76. – Арк. 17.
51. Кониський О. Лист до [Франка І.Я.] від 28. III. 1885 р. // ВР ІЛ НАНУ. – Ф.3, Оп.1. – Спр.1620. – Арк. 4.
52. Граб'янка Г. „До історії української літератури”. Дослідження, ессе, полеміка. – К.: Критика, 2003. – 454 с.
53. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 3. – С. 365.
54. Шерех Юрій [Шевельов Ю.]. Два стилі літературної критики // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 13.
55. Там само. – С. 10.
56. Свидницький А. Люборацькі: Сімейна хроніка / Вступна стаття О.Кониського. – К.: Друкарня П.Барського, 1901. – С. 5.
57. Одовець Кость [Кониський О.]. Очерки истории украинской литературы XIX столетия Н.И.Петрова. Рец. // Діло. – 1884. – № 54. – С. 1.
58. Костюк Григорій. М.Зеров, П.Филипович, М. Драй-Хмара // Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва. – К.: Факт, 2003. – 323 с.
59. З приводу смерті О.Я.Кониського // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 13. – Ч. 2. – С. 47.
60. Бернштейн М.Д. Українська літературна критика 50-70-х років XIX ст. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 137.